

XALQARO SUV HUQUQI VA TRANSCHEGARAVIY SUV RESURLARINI BOSHQARISHNING HUQUQIY MEXANIZMLARI: MARKAZIY OSIYO MISOLIDA

Abduvoitov Shohruxxon Tolibxon o'g'li

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik
Akademiyasi Xalqaro munosabatlar va
zamonaviy siyosiy jarayonlar
yo'nalishi 2-kurs magistranti
Telefon raqam: +998995892220*

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalqaro suv huquqining shakllanishi, uning transchegaraviy suv resurslarini boshqarishdagi o'rni va asosiy tamoyillari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Xususan, adolatli va oqilona foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik hamda oldindan xabardor qilish va maslahatlashish prinsiplarining nazariy asoslari va amaliyotdagi ziddiyatlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, 1966-yilgi Helsinki qoidalari, 1992-yilgi Helsinki konvensiyasi va 1997-yilgi BMT suv oqimlari konvensiyasining ahamiyati yoritilgan. Markaziy Osiyo mintaqasi misolida transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishdagi mavjud muammolar, xususan, yirik gidroinshootlar (Rog'un GES) qurilishi atrofidagi huquqiy va ekologik kolliziyalar tahlil qilinib, havza yondashuvi (IWRM) asosida boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Transchegaraviy suv resurslari, xalqaro suv huquqi, adolatli va oqilona foydalanish, zarar yetkazmaslik prinsipi, Helsinki qoidalari, BMT suv konvensiyasi, havza yondashuvi, Markaziy Osiyo.

Annotation: This article provides a scientific analysis of the formation of international water law, its role in the management of transboundary water resources, and its core principles. Specifically, it examines the theoretical foundations and practical conflicts associated with the principles of equitable and reasonable utilization, the "no-harm" rule, and prior notification and consultation. The significance of the 1966 Helsinki Rules, the 1992 Helsinki Convention, and the 1997 UN Watercourses Convention is also highlighted. Using the Central Asian region as a case study, the paper analyzes existing challenges in transboundary water use—particularly legal and environmental collisions surrounding the construction of large hydroelectric facilities (such as the Rogun HPP)—and offers recommendations for improving management mechanisms based on the basin approach (IWRM).

Key words: Transboundary water resources, international water law, equitable and reasonable utilization, no-harm rule, Helsinki Rules, UN Water Convention, basin approach, Central Asia.

Kirish: Global miqyosda iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi va aholining jadal o'sib borishi transchegaraviy suv resurslarini boshqarish masalasini bugungi kundagi eng o'tkir geosiyosiy va ekologik muammolardan biriga aylantirdi. Dunyo bo'ylab 260 dan ortiq yirik daryo havzalari bir nechta davlatlar hududidan o'tishi hisobga olinsa, ulardan foydalanishda yuzaga

keladigan manfaatlar ziddiyatini tartibga solish uchun mustahkam xalqaro-huquqiy mexanizmlar zarurligi yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, suv resurslari geografik jihatdan notekis taqsimlangan Markaziy Osiyo kabi yopiq mintaqalar uchun bu masala hayotiy ahamiyat kasb etadi. Yuqori oqimda joylashgan davlatlarning gidroenergetika salohiyatini oshirishga bo'lgan intilishi hamda quyi oqim davlatlarining qishloq xo'jaligi uchun suv xavfsizligini ta'minlash zarurati o'rtasidagi muvozanatni topish o'ta muhim vazifadir. Bunday sharoitda xalqaro suv huquqining asosiy prinsiplari – adolatli va oqilona foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik hamda oldindan xabardor qilish va maslahatlashish tamoyillari davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy adolat mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada xalqaro suv huquqining shakllanish bosqichlari, uning asosiy tamoyillari va xalqaro konvensiyalarning mazmun-mohiyati tahlil qilinib, mavjud muammolarni mintaqaviy amaliyot (xususan, Markaziy Osiyo misolida) va havza yondashuvi asosida hal etish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism.

Xalqaro suv huquqi transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishda davlatlarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi normalar majmuasidir. Mazkur sohaga oid huquqiy me'yorlar bir vaqtning o'zida ikki vazifani bajaradi: bir tomondan, davlatlarning suveren manfaatlarini tan oladi; ikkinchi tomondan esa, umumiy havza yaxlitligini saqlash uchun hamkorlik majburiyatini yuzaga keltiradi. Shu sababli xalqaro suv huquqi qat'iy mulkiy ajratishdan ko'ra, muvozanatlashtirilgan foydalanish konsepsiyasiga ko'proq tayanadi. Ushbu huquq tarmog'i nisbatan yangi bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmida jadal rivojlana boshladi. Bugungi kunda xalqaro suv huquqi bir necha asosiy tamoyillarga tayanadi, ular global miqyosda e'tirof etilgan va ko'plab xalqaro hujjatlarda o'z aksini topgan[1].

Adolatli va oqilona foydalanish prinsipi – xalqaro suv huquqining asosiy tamoyili bo'lib, 1997-yilgi BMT Konvensiyasining 5-moddasida mustahkamlangan. Bu tamoyilga muvofiq, har bir davlat transchegaraviy suvlardan o'ziga to'g'ri keladigan miqdorda, lekin boshqa davlatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda foydalanishi lozim. "Adolatli foydalanish" mezonini aniqlashda ko'plab omillar hisobga olinadi: geografik sharoitlar, aholi ehtiyojlari, tarixiy foydalanish, iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlar. Zarar yetkazmaslik prinsipi ("no harm rule") – bu tamoyil 1997-yilgi Konvensiyaning 7-moddasida belgilangan va davlatlardan boshqa davlatlarga sezilarli zarar yetkazmaslikni talab qiladi. Biroq bu ikki tamoyil o'rtasida ziddiyat mavjud: yuqori oqim davlatlari "adolatli foydalanish" tamoyiliga tayanib yangi gidroinshootlar qurmoqchi bo'lganda, quyi oqim davlatlari "zarar yetkazmaslik" tamoyilini dalil sifatida keltiradi. Rog'un GES qurilishi atrofidagi bahs ham aynan shu ziddiyatni ko'rsatadi.[2]

Oldindan xabardor qilish va maslahatlashish prinsipi – ushbu tamoyilga ko'ra, transchegaraviy suvlarga ta'sir qiluvchi biron-bir loyihani amalga oshirishdan oldin davlat boshqa manfaatdor davlatlarni xabardor qilishi va ular bilan maslahatlashishi shart. Markaziy Osiyoda bu tamoyil ko'pincha amalda qo'llanilmaydi: Tojikiston Rog'un GESni qurish bo'yicha O'zbekiston bilan yetarlicha maslahatlashmagan degan tanqidlar ko'tarilgan[3].

1966-yilgi Helsinki qoidalari transchegaraviy suvlardan foydalanishda "adolatli va oqilona ulush" kontsepsiyasini birinchi marta tizimli ravishda belgilab berdi. Garchi bu hujjat yuridik majburiy kuchga ega bo'lmasa-da, u xalqaro huquqda katta ta'sir ko'rsatdi va keyingi

kelishuvlarga asos bo'ldi. Xalqaro huquq assotsiatsiyasi tomonidan ishlab chiqilgan ushbu qoidalar 37 ta mezonni belgilagan bo'lib, ulardan sakkiztasi asosiy omillar sifatida ajratib ko'rsatilgan.²¹ Eng asosiy tamoyillardan biri – adolatli va oqilona foydalanish prinsipidir. Ushbu tamoyilga ko'ra, har bir qirg'oqbo'yi davlat transchegaraviy suvdan foydalanishda teng huquqqa ega, biroq bu tenglik matematik teng taqsimotni anglatmaydi. Aksincha, mavjud ehtiyojlar, tarixiy foydalanish, tabiiy sharoitlar, aholining soni, iqtisodiy zaruratlar, ekotizim talablari va alternativ resurslar mavjudligi kabi omillar inobatga olinadi. Demak, adolatli foydalanish – murakkab muvozanatlashuv jarayonidir.

Ikkinchi asosiy tamoyil – sezilarli zarar yetkazmaslik prinsipidir. Unga ko'ra, bir davlat o'z hududidagi faoliyati bilan boshqa davlatga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, “zarar” tushunchasining mezoni, uning sezilarli yoki sezilarsiz darajasi, sabab-oqibat aloqasini isbotlash va kompensatsiya mexanizmi ko'pincha bahsli bo'lib qoladi. Shu bois bu prinsip alohida emas, odatda adolatli foydalanish tamoyili bilan birgalikda qo'llanadi. Xalqaro suv huquqida hamkorlik majburiyati ham markaziy o'rin tutadi. UNECE Suv konvensiyasi va BMTning xalqaro suv oqimlari bo'yicha konvensiyasi davlatlardan muntazam ma'lumot almashish, qo'shma monitoring, maslahatlashuv va rejalashtirilayotgan choralar haqida oldindan xabardor qilishni talab qiladi. Mazkur talablar suv bo'yicha bahslarni boshlanishidan oldin yumshatishga qaratilgan preventiv mexanizmlardir.

Xalqaro konvensiyalar amaliy siyosat uchun muhim yo'nalish beradi. 1992-yilgi Helsinki konvensiyasi dastlab Yevropa mintaqasiga mo'ljallangan bo'lsa-da, keyinchalik global miqyosda ochiq bo'ldi. Uning ahamiyati shundaki, u transchegaraviy suvlar bo'yicha ekologik, huquqiy va institutsional hamkorlikning bir butun modelini taklif qiladi. 1997-yilgi BMT suv oqimlari konvensiyasi esa xalqaro suv huquqining asosiy qoidalarini kodifikatsiya qildi. Bu konvensiyalar birgalikda davlatlar uchun qat'iy siyosiy-axloqiy yo'l xaritasi vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, xalqaro suv huquqining zaif tomoni ham mavjud. U ko'p hollarda aniq majburiy kvota bermaydi, balki muzokara va konsensusga tayangan fleksibil yondashuvni taklif qiladi. Nazariy jihatdan bu moslashuvchanlik afzallik bo'lsa-da, amaliyotda siyosiy ishonch past bo'lgan hududlarda noaniqlik manbaiga aylanishi mumkin[4].

Markaziy Osiyoda ham muammo ko'pincha huquqiy normalarning yo'qligida emas, balki ularni mintaqaviy institutsional amaliyotga aylantirish mexanizmining zaifligidir. Boshqaruv tamoyillari orasida havza yondashuvi alohida o'rin tutadi. Bu yondashuvga ko'ra, suvni ma'muriy chegaralar emas, balki tabiiy havza birliklari bo'yicha boshqarish samaraliroqdir. Havza doirasida suv sifati, miqdori, ekotizimlar, irrigatsiya, gidroenergetika va iqlim risklari o'zaro bog'liq holda tahlil qilinadi. IWRM modeli aynan shu integrallikni boshqaruv tamoyiliga aylantiradi. Shuningdek, xalqaro suv huquqida oldindan xabardor qilish va maslahatlashuv prinsipi ayniqsa katta infratuzilma loyihalarida muhimdir. Yangi to'g'on, suv ombori yoki daryo oqimini o'zgartiruvchi boshqa loyiha qurilishi qo'shni davlatlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lsa, loyiha bo'yicha texnik ma'lumotlar va ehtimoliy oqibatlar taqdim etilishi lozim. Rog'un singari yirik gidroinshootlar atrofidagi bahslar bu prinsipning naqadar muhim ekanini ko'rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, xalqaro suv huquqi transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishda davlatlarning suveren manfaatlar va umumiy havza yaxlitligi o'rtasidagi nozik

muvozanatni ta'minlovchi muhim huquqiy mexanizm hisoblanadi. Tadqiqot davomida tahlil qilingan adolatli va oqilona foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik hamda oldindan xabardor qilish va maslahatlashish tamoyillari davlatlararo yuzaga keladigan gidrosiyosiy ziddiyatlarni tinch yo'l bilan hal etishning asosiy poydevorini tashkil qiladi.

Markaziy Osiyo mintaqasi misolida ko'rsatib o'tilganidek, asosiy muammo xalqaro-huquqiy normalarning mavjud emasligida emas, balki ularni amaliyotga tatbiq etish, o'zaro ishonchni mustahkamlash va institutsional mexanizmlarni kuchaytirish zaruratidadir. Xususan, Rog'un GES kabi yirik infratuzilma loyihalari atrofidagi bahslar oldindan maslahatlashish va ekologik ekspertiza jarayonlarini shaffof olib borish naqadar muhimligini ko'rsatdi.

Shu munosabat bilan, transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda quyidagi amaliy tavsiyalar ahamiyatlidir:

- **Institutsional hamkorlikni kuchaytirish:** Mintaqaviy darajada suvni boshqarish bo'yicha qo'shma komissiyalar va monitoring markazlarining vakolatlarini kengaytirish;

- **Havza yondashuvini (IWRM) joriy etish:** Suv resurslarini ma'muriy chegaralar emas, balki yagona ekotizim va daryo havzalari tamoyili asosida boshqarishga o'tish;

- **Axborot almashinuvini yaxshilash:** Yirik gidroenergetika va irrigatsiya loyihalarini rejalashtirish bosqichidayoq qo'shni davlatlarni o'z vaqtida xabardor qilish va ochiq muloqot muhitini yaratish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi Markaziy Osiyoda suv xavfsizligini ta'minlash, davlatlararo barqarorlikni saqlash hamda transchegaraviy suvlardan oqilona foydalanish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. McCaffrey, S. C. (2019). *The Law of International Watercourses* (3rd ed.). Oxford University Press.
2. Stephan, R. M. (2018). International water law for transboundary aquifers – a global perspective. *Central Asian Journal of Water Research (CAJWR)*, 4(2), 48–58.
3. Pak, M., Wegerich, K., & Kazbekov, J. (2013). Re-examining conflict and cooperation in Central Asia: A case study from the Isfara River, Ferghana Valley. *International Journal of Water Resources Development*, 30(2), 230–245.
4. Wouters, P. (2013). International water law – facilitating cooperation and protecting water resources. *Hydrological Sciences Journal*, 58(8), 1637–1649.